

EVREII DIN TÎRGU MUREȘ. GHETOU ȘI HOLOCAUST*

Cornel Sigmirean

Abstract

The Jews from Tîrgu Mureș played an important role in the creation of the culture and civilization during the modern and contemporary history of the town. Applying the Final Solution in 1944, the ghettoization and the deportation in the death camp from Auschwitz-Birkenau resulted in the killing of more than 5000 Jews, victims of the anti-Semitic hatred and of the Nazi politics of extermination.

Keywords: Jews; Tîrgu Mureș; ghettoization; deportation; Holocaust

În anul 1941, potrivit recensământului realizat de autoritățile maghiare, în Tîrgu Mureș trăiau 5 639 de evrei¹. La doar patru ani, în 1945, numărul lor a scăzut la circa o mie². Aceste date ne demonstrează că la nivelul Tîrgu Mureșului peste 5000 de evrei și-au pierdut viața în lagărele de exterminare sau în lagărele de muncă forțată.

Tîrgu Mureșul, asemeni majorității orașelor din Europa Centrală, datora enorm în planul culturii și civilizației evreilor. Din păcate, la sfârșitul războiului comunitatea evreilor din Tîrgu Mureș nu mai era capabilă să susțină dezvoltarea urbană a orașului. Așa cum remarca istoricul Ladislau Gyémánat, cu referire la urmările Holocaustului, evreii, „*purtători ai unor traume de nevindecă, nu au mai reușit niciodată, cu toate eforturile postbelice, să refacă amploarea și strălucirea vieții evreiești ardelenе pierdute pentru totdeauna*”³.

Documentar, primele indicii certe despre prezența evreilor în Tîrgu Mureș le avem din secolul al XVI-lea. În anul 1526, după bătălia de la Mohács, Ali, Pașa de Buda, a intervenit în problema unui evreu Iacob la autoritățile transilvane: „*Fiul evreului din Buda, Iacob, a dat lui Trombitás János din Mureș, vite în valoare de 1300 de florini, în schimbul căruia Trombitás în decurs de trei luni trebuia să dea 100 de chintale de aramă. Între timp, Trombitás a părăsit Mureșul dar i-a dat casa și via evreului*”⁴. Un alt document, din 1634, amintește de un anume Elia, evreu din Cluj, care cumpără de la principele Transilvaniei ceară și o transportă spre vânzare la Tîrgu Mureș, unde locuia de mai mulți ani⁵. Cu timpul, mai ales prin

* Studiul a aparut în limba engleză în *Studia Universitatis Petru Maior. Series Historia*, nr.1, 2014.

¹ Sebestyén Mihály, *Nyúlát az idő ellen*, Tîrgu Mureș, Editura Mentor, 2000, p.350.

² *A marosvásárhely zsidóság története*, Perri (Friedmann) Jiccák, Tel Aviv, 1977, p. 208; Radu Bălaș, Kocsis Francisko, *370 de zile de teroare*, Tîrgu Mureș, Editată de Fundația CRONOS, 2003, p. 85.

³ Ladislau Gyemant, *Evreii din Transilvania*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român. Centrul de Studii Transilvane, 2004, p.127.

⁴ Apud Szabó Csilla, *Holocaustul evreiesc din timpul celui de al doilea război mondial. Cazul orașului Tîrgu Mureș*, p 3. (lucrare în manuscris); *Vezi și Monumenta Hungarie Judaica*, Budapest, 1959, Tom.V/I. Registra Nr. 440, 218.

⁵ Idem, Tom. X. Nr. 159, p. 167.

emigrarea evreilor askenazi din Polonia, s-au creat comunități în aproape toate localitățile actualului județ Mureș. Cea mai importantă comunitate era în comuna Nazna, aflată la 5 km de Tîrgu Mureș. În anul 1747, evreii din Nazna aveau o sinagogă, construită din lemn, extinsă la 1785, cu sprijinul financiar a lui Eisik Franfl⁶. Dar, în anul 1789, din ordinul primarului, susținut de comercianții neevrei și de reprezentanții bisericii reformate, sinagoga a fost închisă. Însă, la recensământul din 1853, în Nazna și localitățile Foi și Sîncrai, trăiau 24 de familii, ceea ce înseamnă circa 130-160 de evrei; o familie de evrei avea în jur de 6-8 persoane. În Tîrgu Mureș, în anul 1833 erau 16 evrei, la recensământul din 1900 se înregistrau 1658 de evrei, la o populație totală a orașului de 19 522⁷. În anul 1930, cei 5193 de evrei reprezentau circa 15% din populația orașului.

Prima casă de rugăciune la Tîrgu Mureș s-a ridică în 1830, pentru ca la sfârșitul secolului să se ridice marea Sinagogă de pe actuala stradă Aurel Filimon⁸. Sinagoga a fost construită de către fosta comunitate evreiască a „Status-Quo-ului”, fiind proiectată de arhitectul vienez Jakab Gartner. Ambianța interioară amintește de interiorul unei biserici romano-catolice, „aflată la intersecția romanicului cu goticul și barocul”⁹. Templul Mare din Tîrgu Mureș, una din cele mai importante realizări arhitecturale din spațiul transilvan, are o capacitate de 522 de locuri, 314 locuri la parter, pentru bărbați, și 328 locuri la balcon, pentru femei. La intrare, un monument de marmură cu o placă comemorativă amintește de drama deportării: *„Numărul sfinților(martirilor) din orașul nostru este de 5943 și piatra de zid strigă de durere și tot poporul evreu deplânge exterminarea părinților noștri și a celor dragi nouă, care au fost sacrificați și arși la Auschwitz în anul 6704 (1944).* În perioada interbelică a început construirea Sinagogii de pe Str. Galați, din păcate neterminată, ca urmare a începerii războiului. Menționăm că încă de la începutul secolului al XX-lea, la Tîrgu Mureș erau două comunități, a Status-Quo-lui și Ortodoxă¹⁰.

Indiscutabil, în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XIX-lea și începerera celui de al Doilea război mondial, evreii au avut un rol major în dezvoltarea culturii și civilizației orașului Tîrgu Mureș. Numeroase fabrici, cum a fost fabrica de bere din oraș, deținută de Burger Albert, înnobilat de împăratul Franz Josif, cea mai mare fabrică de cherestea și mobilă din Transilvania, „Meszticz și fii”, Fabrica de Mobilă „Reti & Szekely” și altele au fost deținute de proprietari evrei. Arhitectura orașului poartă amprenta unor artiști evrei.

⁶Szabó Csilla, *op. cit.* p.5.

⁷⁷ Fodor János, *Primarul Bernády*, Tîrgu Mureș, 2014, p. 4

⁸Traian Popa, *Monografia orașului Târgu-Mureș*, Târgu-Mureș, Editura „CORVIN”, 1932, p.247.

⁹*Tîrgu-Mureș oraș al artelor*, Ediție îngrijită de Alina-Aurora Aldea, Ileana Sandu, Kocsis Francisco, Tîrgu Mureș, p.26

¹⁰*Magyar Zsidó Lexikon*, Ujvari Péter, Budapest, 1929, 577.

Restaurantul „Cocoșul de Aur” a fost casa familiei Burger, Hotelul Harghita a aparținut librarului și editorului Révész Béla. Palatul Culturii din Tîrgu Mureș, una din cele mai frumoase construcții în stil secesion, a fost opera arhitecților evrei Komor Marcel și Jakab Dezső de la Budapesta, cei care au proiectat și Sinagoga din Subotița¹¹. Roth Miksa, pictor pe sticlă din Budapesta, a realizat vitraliile Palatului, iar mobilierul din Sala de Oglinzi provine de la firma de amenajări artistice interioare din Budapesta a lui Braun Mór. O mare parte a mobilierului din Palatul Culturii și întreg mobilierul Primăriei a fost confecționat la Fabrica de Mobilă „Mesztics și Fiii”.

Din rândul populației evreiești din Tîrgu Mureș s-au ridicat o serie de scriitori și poeți, Berner Mór, Révész Imre, Hegyi Ilona Salamon Ernő, Osvát Kálmán ș.a.

În viața politică a orașului Tîrgu Mureș, o parte a evreilor făceau parte din Partidului Evreiesc. În 1931, la Tîrgu Mureș, din partea Partidului Evreiesc au candidat pentru Adunarea Deputaților dr. Ludovic Lövenstein, dr. Heinrich Lázár, dr. Mihail Mendel, Iuliu Fodor, Dezideriu Diamanstein și Maurțiu Rothman. Au obținut 1549 de voturi, din totalul de 47 884, reprezentând 3,23% din totalul voturilor exprimate¹². În alegerile din 1933 au candidat Ludovic Lövenstein, Bela Senesieb, Dr. Dezideriu Engelberg, Dr. Iosif Schwarty, Albert Hirsch și Coloman Wolster, obținând 872 de voturi, reprezentând 2,03% din totalul voturilor¹³. În 1937, la ultimele alegeri libere din România, Partidul Evreiesc a candidat cu Dr. Ludovic Lövenstein, Onas Goldschag, Dr. Engelberg Dezideriu, Adolf Jakob, A. Moise Kiselstein și Andrei Rosenfeld, obținând 1 094 de voturi, 2,57 % din voturile exprimate¹⁴. O parte a evreilor făceau parte din partidele românești, sau din cele maghiare.

Viața evreilor din Tîrgu Mureș, ca de altfel a întregii comunități israelite din Europa, a luat sfârșit odată cu începerea războiului. Epoca interbelicănu a fost, însă, lipsită de manifestări antisemite, inclusiv în România. Domolită de Conferința de Pace de la Paris, antisemitismul a revenit în România în anii '30, cunoscând ca politică de stat forme schizofrenice în timpul guvernelor Goga, Giurgutu și mai ales în timpul dictaturii național-legionare din septembrie 1940-ianuarie 1941¹⁵. Măsurile antievreiești au culminat în timpul regimului Antonescu. Legile antisemite au provocat exproprieri patrimoniale, excluderea de la drepturile general acceptate celorlalți cetățeni, introducerea unui statut de ghetou pentru

¹¹*Palatul Culturii din Târgu Mureș 1908-1913*, autorii textelor Keserü Katalin Oniga Erika, Várallyay Réka, Târgu Mureș, 2013, p. 18.n

¹² Traian Bosoancă, Ilarie Gh. Oprea, *Alegerile parlamentare din județul Mureș. 1919-1939*, Tîrgu Mureș, Editura Ardealul, 2004, p. 112-113.

¹³*Ibidem*, p.150

¹⁴*Ibidem*, p.172-173

¹⁵ Vezi Jean Ancel, *Contribuții la istoria României. Problema evreiască 1933-1944*, vol.I-IV, București, Editura Hasefer, 2001, 2003

anumite categorii de intelectuali și creatori, progromuri și deportarea în Transnistria a mai multor sute de mii de evrei, toate concepute de regimul Antonescu pentru soluționarea „problemei evreiești”¹⁶. Era și reflexul unei culturi antisemite, promovată de o serie de intelectuali, Nichifor Crainic, Nae Ionescu, Petre Țuțea, Traian Brăileanu, Vasile Băncilă, Radu Gyr, Haig Acterian, Alexandru Marcu, Mircea Eliade, Constantin Noica, Emil Cioran ș.a., a dezbaterilor purtate în o serie de publicații de cultură din perioada interbelică privind identitatea națională, simptom al crizei identitare, al frustrărilor provocate de procesul accelerat al modernității la români¹⁷.

În Ungaria, politica antisemită a fost aproape o constantă a guvernelor din perioada interbelică, în parte alimentată și de experiența revoluției bolșevice, condusă de Bela Kun¹⁸. După revoluție, evreii s-au disociat de regimul bolșevic, dar ungurii își aduceau aminte că din cei 24 de comisari ai revoluției, 18 erau evrei. La 22 septembrie 1920, Parlamentul a adoptat legea, propusă de guvernul Teleki Pál, care limita la 6% admiterea studenților evrei în universități¹⁹. Au urmat legile antievreiești din anul 1938, care limita la 20% la sută proporția evreilor admiși în profesiunile liberale și în funcții publice, și din 1939, legea care definea calitatea de evreu pe criterii rasiale. În august 1941 s-a dat cea de „a treia lege antisemită”, potrivit căreia erau considerați evrei toți cei care aveau cel puțin doi bunici evrei. Erau interzise căsătoriile mixte, inclusiv relațiile extraconjugale dintre evrei și neevrei²⁰. Potrivit lui Raoul Hilberg, istoricul Holocaustului, legislația maghiară a întrecut în duritate chiar legile de la Nürnberg²¹. În urma acestei legi, 58 320 de neevrei au fost considerați evrei. Un nou prim-ministru, Kallai Miklós, instalat la 10 martie 1942, considerat mai moderat, a emis proiectul de lege privind confiscarea averilor evreilor. După o lună de la instalare, anunță intenția de deportarea la est de Nistru a evreilor care s-au refugiat în Ungaria. Berlinul îi cere guvernului de la Budapesta soluționarea problemei evreiești în întregime. Se spera că exemplul Ungariei va încuraja și România, iar România la rândul ei, va fi un bun exemplu pentru Bulgaria²². La

¹⁶ Lya Benjamin, „Statutul juridic al evreilor din România (1940-1944)”, în *Buletinul Centrului, Muzeului și Arhivei Istorice a Evreilor din România*, Comitetul de Redacție: Dumitru Hîncu, Hary Kuller, Eugen Preda, București, 1998, p.40-67; Vezi și Jean Ancel, *Preludiu la asasinat. Progromul de la Iași*, Iași, Editura Polirom, 2005; Carol Iancu, *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940-1944)*, Iași, Editura Polirom, 2001; Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu*, București, Editura Hasefer, 1998; Idem, *Holocaust în România: distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu. 1940-1944*, București, Editura Hasefer, 2006; Elena Chiriță, *Holocaust. Destine la răscruce*, București, Editura Universitară, 2013;

¹⁷ Lucian Boia, *Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între anii 1930-1950*, București, Editura Polirom, 2011, p.48-94.

¹⁸ R. Bălaș, K. Francisko, *op. cit.* p. 28.

¹⁹ Paul Lendvai, *Ungurii*, București, Editura Humanitas, 2001, p. 395.

²⁰ Ladislau Gyémánt, *op.cit.*, p. 123.

²¹ Paul Lendvai, *op.cit.*, p.397

²² Radu Bălaș, Kocsis Francisko, *op. cit.*, p. 34.

19 martie 1944 are loc ocuparea Ungariei de către armatele germane și formarea unui nou guvern, la 22 martie, condus de Sztójai Döme. Operațiunea „Margareta”, după cum a fost denumit planul de ocupare, a avut și scopul soluționării problemei evreiești. *La 4 aprilie 1944- constată cu durere Mosche Carmilly-Weinberger- a început genocidul indescriptibil în cuvinte, generat de ura oarbă*²³. Amănuntele crimei au fost stabilite de Andor Jaroos, Ladislau Endre și Ladislau Baky împreună cu Adolf Eichmann. Responsabilitatea pentru „problema evreiască” i-a revenit lui Edmund Winkelmann, înalt ofițer SS, șef al poliției și reprezentant al lui Himmler în Ungaria. Potrivit lui Randolph Braham, după intrarea germanilor în Ungaria s-au emis 107 ordonanțe care vizau exterminarea evreilor, după cum raporta Veessenmayer, „cu o rapiditate neobișnuită pentru condițiile de aici”²⁴. Decretul-lege nr. 1600/1944 al Consiliului de Miniștri Regal Ungar, privind anunțarea și sechestrarea averii evreilor, adoptat la 14 aprilie și publicat la 16 aprilie 1944, la art. 1 hotăra: *Toți evreii domiciliați pe teritoriul țării sunt datori ca până la 30 aprilie 1944 să-și anunțe averea pe care o au la data intrării în vigoare a prezentului decret, la direcția competentă conform domiciliului lor*²⁵. Hotărârea avea în vedere confiscarea averii populației evreiești. Decretul-lege nr. 1240/1944 al Consiliului de Miniștri Regal Ungar se referea la chestiunea stabilirii semnului distinctiv pentru evrei²⁶. Decretul nr. 19800/1944 M.E. al Consiliului de Miniștri Regal Maghiar avea în vedere chestiunea ocrotirii vieții spirituale maghiare de operele literare ale autorilor evrei²⁷. Era o lovitură dată însăși culturii și națiunii maghiare. Așa cum remarca istoricul maghiar György Ránki, „nicăieri în Europa de Est evreii nu s-au identificat într-atât cu o națiune pe cât au făcut-o în Ungaria”²⁸.

Dar toate măsurile luate de guvernul Sztójai rămân suportabile față de hotărârea de deportare și exterminare a evreilor prin aplicarea „soluției finale”.

Transilvania de Nord, alipită Ungariei prin Dictatul de la Viena din 30 august 1940, se numără printre primele ținte ale politicii de exterminare. Aplicarea soluției finale a început de altfel în provincii. Prima victimă a fost populația evreiască din Ucraina Subcarpatică, unde ghetoizarea s-a derulat între 16 și 19 aprilie 1944. La Tîrgu Mureș, oamenii lui Adolf Eichmann au sosit la începutul lunii aprilie, stabilindu-și cartierul general în actualul Hotelul „Plaza”. O serie de măsuri au dus la totala umilire a populației evreiești: eliminarea din

²³ Moshe Carmilly-Weiberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 179.

²⁴ Paul Lendvai, *op. cit.* p. 432.

²⁵ V. T. Ciubăncan, M. I. Ganea, I. V. Ranca, *Drumul Holocaustului. Calvarul evreilor din nord-vestul Transilvaniei sub ocupația Ungariei 5 IX !940-25 X 1944*, Cluj-Napoca, Editura Ciubăncan, 1995, p.33.

²⁶ *Ibidem*, p.34

²⁷ *Ibidem*, p.35.

²⁸ Paul Lenvai, *op.cit.*,p.433.

administrația locală, din posturile de funcționari publici, iar avocaților, medicilor, ziariștilor și artiștilor evrei li s-a interzis practicarea profesiei²⁹. La 6 aprilie, pentru a nu se putea refugia, evreilor li s-a interzis folosirea mijloacele de transport în comun. La 16 aprilie s-a hotărât ca toate averile evreiești să fie puse sub sechestru, iar la 21 aprilie s-a impus închiderea tuturor magazinelor evreiești. Cu toate amenințările, inclusiv cu pedeasa capitală, 100 de neevrei au încercat să ascundă averile evreilor și au fost arestați³⁰. La 28 aprilie a sosit la Tîrgu Mureș subsecretarul de stat Endre László, invitat la o consfătuire la Prefectură cu oficialitățile locale. Potrivit declarațiilor primarului orașului Májai Ferencz, făcute la „Procesul Ghetoului”, Endre László a propus internarea evreilor la Fabrica de cărămizi. A vizitat spațiul, unde primarul i-a spus că nu pot fi internați mai mult de 600 de evrei. I s-a replicat că „nu este vorba de un sanatoriu”³¹. Totuși, a întrebat dacă nu se găsește în oraș o altă posibilitate pentru internarea evreilor. A fost propusă clădirea Liceului Agricol, aflată atunci în construcție, dar spațiul a fost considerat necorespunzător, deoarece nu avea ferestre, uși și scări pentru urcarea la etajele superioare. În aceste condiții, a rămas ca locul ghetoului să fie Fabrica de cărămidă. Tot la o fabrică de cărămidă a dispus, înainte de a veni la Tîrgu Mureș, și ghetoizarea evreilor de la Košice. Cum arăta Fabrica de Cărămidă din Tîrgu Mureș? Din descrierile făcute de cei care au supraviețuit holocaustului o reținem pe aceea a lui Gardos Aurel Aladár: *Pe un teren de circa 20 000 m.p., îngrădit cu scânduri vechi și în parte rupte, era la mijloc o clădire cu acoperișul în cea mai mare parte stricat, fără dușumele, pavată pe jos cu ciment, peste care se așezase umezeală, noroi și murdărie. La mijlocul acestei clădiri, în interior, se aflau cuptoarele, prezentând aspectul unor catacombe.*

*În această clădire, prin acoperișul căreia ploua, și, în cel mai bun caz, în acele catacombe, a trebuit să locuiască evreii. La început a fost ordinul ca toată lumea să intre în clădire. Dar s-a constatat că nu încap acolo decât circa 2000 de oameni. Restul a trebuit să locuiască afară, în corturi improvizate din haine și prin care pătrundea umezeala rece*³².

La 3 mai a început ghetoizare. Ziarul local, „Székely Szó”, anunța în numărul din 4 mai începerea operațiunii de adunare a evreilor, ca o formă de represiune pentru „păcatele lor seculare”³³. Iosif Pop, protopopul greco-catolic al Tîrgu Mureșului, în *Memoriile* sale, relatează tragedia trăită de evrei în momentul ridicării din locuințe și ghetoizarea lor: *Într-o dimineață, când m-am reîntors de la Bărdești și am luat-o de la Podul Mureșului spre casa*

²⁹ Radu Bălaș, Kocsis Francisko, *op. cit.* p.79.

³⁰ *Ibidem*, p.81

³¹ *Ibidem*, p.105.

³² *Ibidem*, p. 96.

³³ Apud Szabó Csilla, *op. cit.* p. 50.

parohială, am observat pe strada Goga (Călărași) la porțile caselor, femei bătrâne, bărbați bătrâni, copii, cu câteva boarfe plângând[...] Cum bărbații, în marea majoritate, au fost duși în spatele frontului la muncă forțată, au scos din case cu forța familiile lor fără nici o milă, cu ce au putut lua la mână. Mare jale! Au fost duși într-o curte la fabrica de cărămidă spre Corunca, unde i-au ținut câțva timp ziua, noaptea, în soare, ploaie, apoi i-au încărcat în căruțe militare și i-au dus la Obor, unde erau niște șoproane, așa că o parte din ei au fost adăpostiți. Pe urmă i-au imbarcat în vagoane de marfă așa de înghesuiți, încât nici loc de ședere n-au avut, de cum să se poată culca. Acolo își făceau toate necazurile, unii peste alții. Le lipsea mâncarea și mai ales apa. Cu câtă sălbăticie s-au purtat cu bieții bătrâni, copii neputincioși soldații care i-au dus³⁴. În ziua de 6 mai se raporta că au fost transportați în ghetou 3 500 de oameni. În câteva zile au fost adunați circa 5000 de oameni, la care s-au adăugat evreii aduși și din alte localități ale județului, ajungându-se la peste 7 500. Printre ei s-au aflat și elevii școlii elementare conduse de Eugen Moskovits, și ai gimnaziului, condus de Iosif Stern, cu 160 de elevi³⁵. O placă de marmură dintr-o sala de clasă a fostei școli evreiești, devenită mai târziu Școala nr. 4, mai recent Gimnaziul Europa de pe Str. Horea, amintește de elevii deportați și uciși la Auschwitz.

Spațiul de la Fabrica de Cărămidă a devenit neîncăpător. Atunci, la 8 sau 10 mai, s-a hotărât ca 1200-1300 de evrei să fie mutați în târgul de vite al orașului, în Obor³⁶. În ghetou, oamenii au trăit zile de coșmar. Avem mărturisirile a 10 supraviețuitori, cuprinse în cartea ziariștilor Radu Bălaș și Kocsis Francesko, *370 de zile de teroare*: Elisabeta (Dicker) Asztalos, Nicolae Bermann, Samuel Csernovitz, Eva (Moskovits) Deutsch, Susana (Riegelhaupt)Diamantstein, Ladislau Grün, Leopold Kárpelesz, Marta (Grün) Marmor, Sara (Löbl) Minor, Juliana (Mesztitz) Scheiner. Szabó Csilla, în lucrarea dedicată Holocaustului a obținut mărturisirile a trei supraviețuitori: Juliana Scheiner, Andrei Mesztitz și Ladislau Grün (din Reghin). Declarațiile, chiar dacă sunt făcute la distanță de 2-3 ani, reconstituie cu aceeași exactitate momentele dramatice ale zilelor petrecute în ghetou, calvarul transportului la Auschwitz și aplicarea soluției finale. Ne folosim de declarațiile parțiale ale celor 10 persoane pentru a reconstitui atmosfera de la ghetoul din Tîrgu Mureș.

Juliana (Mesztitz) Scheiner își începe evocarea cu perioada interbelică: *Înainte de război orașul Tîrgu Mureș a fost un oraș foarte curat, foarte frumos și vesel. Am trăit foarte*

³⁴ Iosif Pop, *Credință și apostolat. Memorii*, Prefață de Preot Protopop Liviu Sabău, canonic mitropolitan, Ediție îngrijită și Postfață de Dimitrie Poptămaș și Melinte Șerban, Tîrgu Mureș, Fundația Culturală „Vasile Netea”, 2004, p. 114

³⁵ Ladislau Gyémánt, *op. cit.*, p. 125.

³⁶ Radu Bălaș, Kocsis Francisko, *op. cit.*, p.97.

bine împreună cu familia, tatăl meu, mama, doi frați și eu. Am avut o viață liniștită și plăcută și o copilărie foarte frumoasă. Casa unde locuiam era situată pe strada Gheorghe Doja, casa în care astăzi este Spitalul de Dermatologie. Am avut o curte mare unde veneau toți copiii din împrejurimi, și întotdeauna era plin de viață [...] În 3 mai 1944 am fost pregătiți cu bagajele, stând la fereastră și priveam lumea smulsă din viața ei obișnuită cum trecea, cine pe trăsură, cine pe jos, cărând bagajele și plângând...Într-o singură zi s-a rezolvat problema evreilor din Tîrgu Mureș...Nu am fost tratați ca oameni, ci ca niște ființe cu care puteau face orice...Cu o zi înainte de plecare a trebuit să ne facem bagajele care au fost controlate ca nu cumva să ne punem cu o batistă mai mult.Femeile au fost controlate minuțios să nu cumva să ascundem ceva în trupul lor. A fost foarte înjositor, dar femeia asistentă care ne controla era o cunoștință a prietenei mele și așa noi am scăpat. Ne-au umilit pentru a nu știu câta oară, dar noi tot nu credeam că se pot întâmpla lucruri și mai rele. Niciodată nu am luat în serios doctrinele lui Hitler³⁷. Juliana Mesztitz (Scheiner) era fiica lui Heinrich Mesztitz, proprietarul fabricii de mobilă mai sus amintite. A învățat la cele mai bune școli, vorbea 7-8 limbi, cânta la pian; avea un magazin de cosmetice, fiind cosmeticiană. Asemeni ei, foarte mulți evrei nu au crezut că politica antisemită a lui Hitler poate merge până la eliminarea fizică a lor. În cartea *Mein Kampf*, Hitler le-a atribuit evreilor toate nenorocirile care s-au abătut după Primul război mondial asupra germanilor, făcându-i răspunzători de înfrângerea Germaniei³⁸. La amplificarea urii a contribuit și publicarea cărții *Protocoalele înțelepților Sionului*, fabricată de Piotr Ivanovici Rachnovsky între anii 1897-1898, una din cărțile favorite ale lui Hitler, în care se insinua despre existența unui copleș mondial evreiesc³⁹. Politica lui Hitler după venirea la putere, în 1933, a cunoscut două etape. Mai întâi perioada 1933-1939, când s-a urmărit emigrarea evreilor din Germania. După Anschluss și ocuparea regiunii sudete, încurajat de lipsa de reacție a marilor puteri, Hitler a expulzat din Germania 15 000 de evrei polonezi, la 10 noiembrie 1938 a declanșat „Noaptea de Cristal” când au fost uciși 100 de evrei, iar 35 000 au fost duși în lagăre de concentrare, au fost incendiate 100 de sinagogi și 7 500 de magazine evreiești. A urmat un mare exod de evrei, circa două treimi din totalul evreilor din Germania și Austria au plecat până la începerea războiului.⁴⁰ Atunci a apărut ideea ca toți evreii să fie duși în Africa, într-o zonă cât mai îndepărtată de Europa. A urmat a

³⁷ Szabó Csilla, *op. cit.*, p.90

³⁸ Josy Eisenberg, *O istorie a evreilor*, București, Editura Humanitas, 2006, p. 334.

³⁹ Leonidas Donskis, *Forme al urii. Imaginația bătuită a filosofiei și literaturii moderne*, Tîrgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2013, p. 80.

⁴⁰ Jean Sévillia, *Incorectitudinea istorică*, București, Editura Humanitas, 2012, p.156.

doua etapă din istoria dramei evreilor, între 1941-1945, când Germania a aplicat soluția finală pentru rezolvarea problemei evreiești.

Samuel Csernovits, supraviețuitor al Holocaustului, descrie momentul ridicării de acasă: *În dimineața zilei de 3 mai, pe la ora 6,00 am auzit o bătaie puternică în ușă și o voce răstită: „Suntem Jandarmeria Maghiară, sculati-vă, că trebuie să vă evacuăm. Pornim spre fabrica de cărămidă!”*. Ne-au spus că nu avem voie să luăm cu noi decât un pachet de 20 de kilograme de haine și alimente, dar noi eram așa de săraci că nici măcar atât nu aveam. Așa că eu, cu tata, mama și sora mea mai mică am fost încolonați și am pornit spre ghetou, alături de alte sute de oameni, pe care-i „adunam” pe drum. Frații mei erau deja în detașamente de muncă forțată, iar sora mai mare era la Budapesta (pe ea a ascuns-o cineva și a scăpat de deportare). Era o zi însorită, călduroasă, care contrasta cu ceea ce se petrecea. Când am ajuns noi, locurile acoperite (fostelor arzătoare ale fabricii) erau deja ocupate, așa că am rămas sub cerul liber. În zilele când ploua eram udați din cap până în picioare, pentru că „acoperișul” nostru era doar un cearșaf sprijinit în patru nuiele. În ghetou noi nu am fost agresați, dar mulți au fost bătuți. Cei bogați erau obligați să predea la intrare toate bijuteriile și banii, dar mulți nu o făceau și atunci jandarmii îi maltrau pentru a scoate totul de la ei”⁴¹. Susana Diamanstein își aduce aminte despre maltratarea celor mai înstăriți: „erau duși într-o cameră separată și torturați pentru a spune unde și-au pus lucrurile de valoare. De asemenea, aproape toate femeile au fost controlate în vagin, pentru a se vedea dacă nu cumva au ascuns acolo bijuterii”⁴². La fel își aduce aminte Juliana (Mestitz) Scheiner: Aici (în ghetou n.n.), mulți au fost bătuți de jandarmi pentru a spune unde și-au ascuns averea, dar noi am scăpat, probabil deoarece și-au dat seama că nu mai avem nimic⁴³. Averile lăsate acasă au fost supuse jafului populației, inclusiv de către persoanele care au inventariat bunurile confiscate. La „Procesul Ghetoului”, Gardos Aurel Aladár, fost lider al Comunității Evreiești din România, relatează situația creată datorită grabei cu care s-a făcut ridicarea evreilor: *Autoritățile locale au pus mult zel, astfel că, în cea mai mare parte din cazuri, echipele nici nu au dat permisiunea evreilor să-și ia vreun bagaj, și aceștia au venit cu mâinile goale-unii chiar dezbrăcați- așa cum au fost luați din pat. Am cercetat ulterior printre evrei și am aflat cum s-au purtat echipele. Au batjocorit pe evrei, dar nu i-au bătut⁴⁴. După ridicarea evreilor, a urmat inventarierea bunurilor și sigilarea caselor. Cercetând Registrul de Intrare al Administrației Financiare și al Primăriei, Gardos Aurel Aladár a constat*

⁴¹ Radu Bălaș, Kocsis Francisko, *op.cit.*, p.153.

⁴² *Ibidem*, *op. cit.*, p.167.

⁴³ *Ibidem*, p. 207.

⁴⁴ *Ibidem*, p.93.

că au fost aproape 5 000 de cereri din partea cetățenilor orașului Tîrgu Mureș prin care se solicita bunuri confiscate care au aparținut populației evreiești⁴⁵. Cu mici excepții, cum au fost cei doi episcopi, Iuliu Hossu, greco-catolic, și Márton Áron, romano-catolic, parohul luteran, Andor Áron, intelectualii români și unguri Aurel Socol, Mihai Marina, Emil Hațeganu, Mihai Gurgu, Iosif Tóth, SzabóT. Attila, dr Dezideriu Miskolczi ș.a., la nivelul Transilvaniei, populația creștină din Tîrgu Mureș și din alte orașe aflate sub administrația Ungariei horthiste nu s-a opus nici ghetoizării, nici deportării în lagărele de exterminare.

La 27 mai a început deportarea. Au aflat că vor pleca la gară. Nicolae Berman își aduce aminte că: *Într-o zi frumoasă de primăvară, ne-au aliniat în curtea fabricii, a venit un ofițer maghiar care ne-a zis: Vă promit, pe cuvântul meu de soldat, că nu veți fi duși în afara țării și veți fi transportați într-un loc unde veți putea muncii cu familiile voastre”. Ne-au dus spre gară, iar acolo ne-au băgat în niște vagoane de animale, care formau un tren foarte lung. Hrană nu prea aveam, iar tatăl meu nu a mâncat nimic, pentru a-mi rămâne mie și surorii mele. Stăteam foarte înghesuiți, unul pe picioarele celuilalt, iar nevoile ni le făceam într-o găleată aflată într-un colț al vagonului. Se vedea disperarea pe chipurile tuturor, nimeni nu vorbea aproape nimic, era o tristețe generalizată, completată de vaietele celor suferinzi⁴⁶. Călătoria tristă, cu „trenul morții” s-a încheiat la Auschwitz, după ce unii și-au pierdut viața înainte de a sosi la destinație: După patru zile și cinci nopți-relatează Samuel Csernovitz-am ajuns la stația finală. Era întuneric, iar prin crăpătura vagonului am văzut o tablă luminată pe care scria „Auschwitz”. Am mai mers cu trenul, foarte încet, încă un kilometru și ceva până am ajuns la Birkenau. Acolo am zărit, în depărtate, patru construcții asemănătoare cu niște coșuri, din care urcau spre cer niște limbi de foc. Lângă mine se afla un ilegalist, erudit, Simon Vuks, pe care l-am întrebat ce sunt acele construcții. „Niște crematorii, unde se ard gunoaie”, mi-a răspuns el, fără să bănuiască, de fapt, că acolo îi ardeu pe evreii deportați. Cred că era în jur de 6,00 dimineața, când niște oameni îmbrăcați în haine vărgate, de deținuți, au deschis obloanele și strigau la noi să ieșim repede din vagoane, în vreme ce ne mai plesneau cu niște nuiete. Atunci cineva din vagonul meu i-a întrebat ce acei oameni cine sunt. „Suntem evrei din Polonia și suntem aici de cinci ani. Vă batem pentru că sunteți niște tâmpiți. Știați că suntem aduși la moarte, iar în loc să vă răzvrățiți, să ne salvați și să muriți în lupta împotriva fasciștilor, ați preferat să nu faceți nimic și să veniți aici, să muriți ca proștii!”, au răspuns câțiva dintre cei în haine vărgate. Degeaba le explicam că habar nu aveam despre ceea ce s-a întâmplat, despre ghetouri și*

⁴⁵Ibidem, p.

⁴⁶ Radu Bălaș, Kocsis Francisko, *op. cit.*, p.

*lagăre, că nu credeau*⁴⁷. De la evreii polonezi află că este bine să se declare sănătoși, „Alles gesundt”, cea ce însemna „Toată lumea este sănătoasă”. Începea trierea, toți trecând prin fața lui dr. Joseph Mengele. Copiii, cei în vârstă, de peste 55 de ani, și cei bolnavi erau trimiși spre camerele de gazare, iar cei sănătoși și tinerii erau trimiși la muncă. Ofițerii germani făceau doar un semn cu mâna: la stânga, spre camerele de gazare, sau la dreapta, pentru muncă. *Mama nu era bătrână,- marturisește Julianna Mestitz- avea 54 de ani și puține fire de păr alb, dar avea probleme cu glanda tiroidă, ceea ce Mengele a observat și a trimis-o la stânga. Mama uitat la ea îndepărtându-se, cu o prietenă, cu un băiețel de 7 ani, și aceasta a fost ultima dată când am văzut-o*⁴⁸. A doua zi a întrebat-o pe o evreică poloneză când își vor revedea rudele. Aceasta i-a răspuns: *Voi chiar credeți că le veți revedea? Nu vedeți acele flăcări? Acum îi ard pe ai voștri! Afară chiar se vedea flacăra și se auzeau bine zgomotele produse de mașini și arme, dar nouă nu ne venea să credem, căci părea incredibil. Totul a fost un coșmar*⁴⁹.

În 15 septembrie 1941, într-o perioadă când Germania părea să îngenuncheze întreaga lume, în orașul polonez Oswiecim (Auschwitz în germană) a fost folosit pentru prima dată, cu titlul experimental, sistemul de gazare⁵⁰. În 1942, firma *I. A. Toff und Söhne* a construit primele două crematorii, apoi s-au construit încă două, chiar mai moderne. Timp de trei ani, până în 2 septembrie 1944, când Berlinul a dat ordin de închidere a cuptoarelor, la Auschwitz au fost aduși circa cinci milioane de oameni, în majoritate evrei. Dintre ei au scăpat cu viața doar câteva zeci de mii de oameni, printre ei aflându-se foarte puțini evrei. O mare parte au murit prin gazare cu acid cianhidric sau Zyklon, un produs foarte toxic, doza mortală pentru o ființă umană fiind de un miligram la un kilogram. Evreii din Ungaria, inclusiv din Transilvania de Nord, au fost trimiși direct de pe rampele de la Auschwitz în camerele de gazare. Pentru a face față noilor sosiți, numărul comandourilor morții care deserveau camerele de gazare a fost mărit de la 240 la 840⁵¹. Zeci de mii evrei au fost victime ale experimentelor medicilor evrei: sterilizare cu raze X, inseminare în masă, transplant în uter a unor țesuturi canceroase, sterilizarea și castrarea bărbaților, injecții subcutanate cu petrol, amputarea nejustificată a membrelor, experimente medicale pe gemeni, „specializarea” dr-lui Mengel, injecții cu viruși de tifos la două grupuri, la evreii așkenazi și la evreii sefarzi, pentru a se

⁴⁷*Ibidem*, p. 154.

⁴⁸ Szabó Csilla, *op.cit.*, p. 91.

⁴⁹*Ibidem*, p.91.

⁵⁰ Max Weinreich, *Universitățile lui Hitler. Contribuția intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor*, Iași, Editura Polirom, 2000, p.183.

⁵¹ Hannah Arendt, *Eichmann la Ierusalim. Un raport asupra banalității răului*, București, Editura ALL, 1997, p.218.

vedea care sunt mai rezistenți, și alte experimente, dintre cele mai absurde, mai odioase⁵². Mulți au murit datorită inaniției, bolilor, epuizării fizice, bățăilor, frigului și în alte situații greu de imaginat, iar unii au murit în timpul transportării spre lagărele de exterminare sau au fost împușcați. Potrivit lui Raul Hilberg, istoric american, care în anul 1961 a publicat un calcul asupra victimelor Holocaustului, în Europa între anii 1941 și 1945 au murit 5,1 milioane de evrei: 3 milioane în lagăr, 1,3 milioane uciși prin împușcare și 800 000 ca victime ale bolilor, foamei și represiunii în ghetouri⁵³. Alte surse vorbesc de 5,5 milioane, până la aproximativ 6 milioane.

Prin aplicarea planului pus la cale de Adolf Eichmann, din Transilvania de Nord au fost deportați 131 633 de evrei⁵⁴. Din județul Mureș au fost deportați 7 549 de evrei, din care s-au întors acasă circa 1 500, la locuințele jefuite, distruse, părăsite și goale⁵⁵. Bolnavi, traumatizați, mulți s-au sfârșit după eliberarea din lagăr⁵⁶. Holocaustul a fost forma absolută a urii. *Două milenii de ură antisemită de toate genurile păgână- arată Paul Johnson- creștină și laică, superstițioasă și celebră, populară și erudită, fuseseră sudate de către Hitler într-o copleșitoare forță implacabilă, prăvălită apoi de extraordinara lui voință și energie peste trupul neajutorat al evreimii europene*⁵⁷.

⁵² Vezi pe larg Leon Poliakov, Josef Wulf, *Das Dritte Reich und die Juden*, Arani, Verlags-GMBM. Berlin-Grunevald, 1953.

⁵³ Apud Jean Sévilia, *op.cit.*, p. 159.

⁵⁴ Ladilau Gyémánt, *op. cit.*, 126.

⁵⁵ Mosche Carmilly-Weinberger, *op.cit.*, p.181

⁵⁶ *A Marosvásárhely zsidóság története*, Perri (Fredmann) JicááK, Tel- Aviv, 1977, p. 299.

⁵⁷ Paul Johnson, *O istorie a evreilor*, București, Editura Hasefer, 2005, p.41.